

ภควา: ที่มาและการแปลเป็นภาษาไทย

นาวิณ วรรณเวช*

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาที่มาของคำว่า *ภควา* และการแปลคำดังกล่าวเป็นภาษาไทย ผลการศึกษาพบว่า *ภควา* เป็นคำที่ปรากฏใช้ในภาษาบาลีและสันสกฤตมาตั้งแต่สมัยโบราณ ในภาษาสันสกฤต คำนี้ใช้มาตั้งแต่สมัยพระเวท ปัจจุบันเป็นที่รู้กันทั่วไปว่าคำนี้ใช้หมายถึงพระวิษณุ ในภาษาบาลี คำนี้ใช้หมายถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้น ที่เป็นเช่นนี้อาจเป็นเพราะว่าทั้งพระวิษณุและพระพุทธเจ้าต่างก็มีเชื้อสายเชื่อมโยงกับพระอาทิตย์หรือสุรยวงค์เช่นเดียวกัน ไทยเรานิยมแปลคำนี้ว่า “พระผู้มีพระภาค” มาตั้งแต่สมัยสุโขทัย ในขณะที่คำแปลตามรูปศัพท์คือ “ผู้มีโชค” หรือ “ผู้มีความสุข” ผู้เขียนเสนอว่าคำนี้ควรทับศัพท์ เพราะไม่ว่าแปลอย่างไรก็ก่อให้เกิดปัญหาได้

* อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Bhagavā: Its Background and Translations into Thai

Navin Wannawetch

Abstract

This article aims to study background of the word *Bhagavā* and its translations into Thai. The findings are *Bhagavā* is the word which has been used in Pali and Sanskrit from the ancient time. In Sanskrit *Bhagavā* has been used since Vedic period. At the present time, the meaning of the word is Viṣṇu specifically. In Pāli it means Buddha only. The fact that *Bhagavā* means especially Viṣṇu and Buddha possibly is on account of the idea of being the offspring of the Solar race. In Thai *Bhagavā* mostly has been translated that “One who has the *Bhāga*” since the Sukhothai period to the present time. While the literal meaning is the auspicious or blessed one. The author prefer to a transliterated word because translation of this word may bring to some problems about meaning.

พระวินัยปิฎก จุลวรรค กล่าวถึงเหตุการณ์ที่พระพุทธองค์ทรงไม่เห็นด้วยกับการยกหลักธรรมในพุทธศาสนาขึ้นสู่ “ฉนุทสุ”^๑ ทรงมีพุทธานุญาตให้ใช้ภาษาถิ่นต่างๆ ของประชาชนทั่วไปได้ เรื่องนี้สะท้อนทัศนคติสำคัญเกี่ยวกับภาษา คือ ภาษานั้นไม่ใช่สิ่งสำคัญไปกว่าหลักธรรม ภาษาเป็นเพียงเรื่องทางโลกซึ่งแตกต่างกันไปตามแต่ละถิ่นที่เราจึงไม่ควรยึดติดกับภาษา แต่ควรยึดมั่นในหลักธรรมมากกว่า แม้ว่าเราอาจเห็นพ้อง

^๑ มีผู้เสนอคำแปลไว้หลายความหมาย พอสรุปได้ ๔ ความหมาย ได้แก่ ภาษาสันสกฤต ภาษาพระเวท รัชยกรอง และ “ตามใจชอบ” (ซึ่งไม่แน่นอนว่าตามใจใคร ตามใจพระพุทธรเจ้าหรือตามใจพระสาวก) ไม่ว่าคำนี้จะแปลไปอย่างไรก็ตาม แต่สิ่งที่พอจะกล่าวได้ก็คือ ฉนุทสุ ต้องไม่ใช่ภาษาสำหรับคนทั่วไปในสังคมอินเดียยุคนั้น (K.R.Norman, 1980)

ด้วยโดยไม่มีข้อสงสัย แต่ตัวภาษานั้นก็เป็นสิ่งที่มีมนุษย์ละไม่ได้ตราบใดที่เรายังสื่อสารกันอยู่ การทำความเข้าใจภาษาที่ใช้ต่างกันจึงเป็นสิ่งจำเป็น เพราะจะช่วยให้เรารู้ที่มาที่ไป และใช้ภาษาได้ถูกต้อง โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาษาในทางศาสนาซึ่งเป็นภาษาที่ผ่านการกลั่นกรองเลือกเฟ้นมาแล้วเป็นอย่างดี อย่างเช่น คำว่า *ภควา* หรือ “พระผู้มีพระภาค” ที่จะกล่าวถึงต่อไปนี้

ภควา เป็นรูปแจกวัดติที่หนึ่งของคำว่า *ภควन्द* ในภาษาบาลี และ *ภควต* ในภาษาสันสกฤต คนไทยคุ้นเคยกับคำนี้เป็นอย่างดีเพราะปรากฏในบทสวดมนต์ที่เราท่องกันอยู่บ่อยครั้งคือ “อิติปิโส *ภควา* อรหฺ สมมาสมพุทฺโธ . . .” และมักแปลกันในภาษาไทยว่า “สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า” อย่างไรก็ดี แม้เราจะใช้คำนี้กันอย่างเคยชิน แต่ก็อาจเกิดความสงสัยขึ้นได้ในบางครั้งว่า คำนี้มีที่มาอย่างไร นอกจากนี้ปัญหาอีกประการก็คือ คำว่า “ภาค” ในคำแปล เพราะเราอาจสงสัยได้ว่า ที่ว่าภาคนั้นหมายถึงอะไร ภาคของอะไร ภาคของใคร ดังนั้น เราควรพิจารณาที่มาและความหมายตามรูปศัพท์ก่อนเพื่อให้เข้าใจประวัติและความหมายของคำ แล้วจึงจะพิจารณาการแปลคำดังกล่าวเป็นภาษาไทยในลำดับต่อไป

ที่มาและความหมายตามรูปศัพท์

นักเรียนบาลีสันสกฤตเมื่อเห็นคำว่า *ภควन्द* และ *ภควต* ก็ย่อมรู้ได้ทันทีว่า คำนี้เป็นคำประเภท*ดัททิต*^๖ *วन्द* หรือ *วต* เป็นปัจจัยดัททิต เมื่อประกอบเข้าท้ายคำใดจะแปลว่า “มี” ดังนั้น คำว่า *ภควन्द* และ *ภควต* จึงอาจแปลได้ในเบื้องต้นว่า “ผู้มีภาค” จึงควรจะมาพิจารณากันก่อนว่า *ภาค* ในคำนี้จะหมายความว่าอย่างไร

^๖ ดัททิต เป็นการสร้างคำประเภทหนึ่ง ถือเป็นกรสร้างคำในขั้นที่สอง กล่าวคือ การสร้างคำขั้นแรกเป็นการนำปัจจัยมาลงท้ายธาตุ เรียกว่า กฤต (หรือ กิตก ในภาษาบาลี) คำนามที่ได้จะเรียกว่า นามกฤต (หรือนามกิตกในบาลี) ส่วนการสร้างคำในขั้นที่สองเป็นการนำปัจจัยอีกชุดหนึ่งมาลงท้ายคำนามซึ่งอาจเป็นนามกฤตหรือคำนามที่ไม่ได้สร้างจากธาตุใดโดยเฉพาะก็ได้ ปัจจัยทั้งสองประเภทแตกต่างกันตรงที่ปัจจัยที่ใช้ลงในนามกฤตจะทำให้ธาตุที่มีอยู่เดิมเปลี่ยนเป็นคำนาม ในขณะที่ปัจจัยที่ใช้ลงในการสร้างคำแบบดัททิตนั้นจะเพิ่มความหมายด้วย เช่น จิ ธาตุ แปลว่าชนะ ชินะ เป็นการลงปัจจัยกฤต แปลว่า ผู้ชนะแล้ว ใช้หมายถึงพระศาสดาในศาสนาพุทธและเซน ไชนะ เป็นการลงปัจจัยดัททิต แปลว่า ผู้สืบเชื้อสายมาจากพระชินะ, สวากของพระชินะ เป็นต้น

ภค เป็นคำนามที่ใช้กันมาแต่สมัยพระเวท^๓ ไวยากรณ์สันสกฤตอธิบายว่าเป็นคำที่วิวัฒน์มาจากธาตุ *ภข* ลงปัจจัย *ณ* ในนามกฤต (bhaj + ṅa ṅ เป็นอนุพันธะ ทำให้ j เปลี่ยนเป็น g ถือเป็น การเปลี่ยนแปลงฐานที่เกิดเสียง) ได้เป็น *ภค* (bhaga)

ภข ธาตุ ในภาษาสันสกฤตมีความหมายว่า แบ่ง, แจก, จำแนก (Williams, 1976, p.743; Macdonell, 1965, p.201) คำว่า *ภค* ที่ใช้กันมาตั้งแต่พระเวทนั้น หมายถึงเทพเจ้า ที่แปลว่าเทพเจ้านั้นอาจเป็นเพราะว่าหมายถึงผู้ที่ได้รับส่วนแบ่งที่ดีที่สุดในยัญพิธี ส่วนแบ่งนั้นน่าจะหมายถึงเครื่องสังเวทต่าง ๆ ที่นำมาใส่ลงไปไฟที่จุดขึ้นในพิธีบูชาบวงสรวง เช่น นม เนยข้น เนยใส น้ำโสม (ซึ่งยังเป็นที่ยกเถียงกันอยู่ว่าหมายถึงน้ำจากพืชชนิดใดกันแน่) เป็นต้น นอกจากความหมายว่าเทพเจ้าซึ่งเป็นความหมายทั่วไปในยุคพระเวทแล้ว คำว่า *ภค* ยังเป็นชื่อของเทพแห่งแสงสว่างองค์หนึ่ง ผู้เป็นพี่ชายของอุษส (ในภาษาไทยมักเรียกว่าอุษาเทวี) เป็นเทพที่ให้ความร่ำรวยและความสำเร็จในความรักและการแต่งงาน เป็นเจ้าแห่งสมบัติ และทรงประทานแสงสว่างให้แก่โลก ยาสกะผู้แต่งตำรา*นิกฤต*^๔ กล่าวว่า พระองค์ทรงแสดงภาพปรากฏการณ์ธรรมชาติในยามก่อนเที่ยง เนื่องจาก *ภข* ธาตุมีความหมายว่าแบ่งหรือแจกจ่าย พระภคก็ทรงเป็นเทพเจ้าในความหมายนี้ ดังจะเห็นได้จากข้อความในบทสวดคัมภีร์*ฤคเวท* มณฑลที่ ๒ สูกฤตที่ ๑๗ ฤจที่ ๗ ความว่า

Amājūriṃ pitroḥ sacā satī samānādā sadasastvāmiye bhagam/

kr̥dhi praketaṃ māsya bhare daddhi bhāgam tanvo yena māmahaḥ//

ข้าเข้าถึงพระภคด้วยบทสวดจากที่พำนักเช่นเดียวกับหญิงที่แก่ชราอยู่ในบ้านของบิดามารดา พระองค์ประทานความรู้แก่ข้า ขอพระองค์โปรดตระเตรียมและนำส่วนแบ่งอันเป็นที่น่าปรารถนาของผู้คนมาประทานแก่ข้าด้วยเถิด

^๓ เป็นที่ยกเถียงกันว่าสมัยพระเวทน่าจะหมายถึงช่วงใด บ้างก็ว่า ๓,๐๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช หรือ ๖,๐๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช แต่มติที่ส่วนใหญ่ยอมรับก็คือประมาณ ๑,๕๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช (จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, ๒๕๔๒)

^๔ *นิกฤต* เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับที่มาและความหมายของคำ สันนิษฐานว่ายาสกะน่าจะมียุติอยู่ประมาณ ๕๐๐-๖๐๐ ปีก่อนคริสต์ศักราช

ความหมายอื่น ๆ นอกจากเทพเจ้าและพระภคินีก็คือ ดวงอาทิตย์, โชคดี, ความสุข, ความรุ่งเรือง, ศักดิ์ศรี, ความยิ่งใหญ่, ความโดดเด่น, ความงาม, ความน่ารัก, ความรัก, ความใคร่ (Williams, 1976, p.743) จะเห็นว่าคำนี้มีความหมายที่ดีเป็นส่วนใหญ่ เราอาจเข้าใจได้ว่า ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะแสงสว่างมีความสำคัญกับการดำเนินชีวิตของคนอินเดียในสมัยพระเวทเป็นอย่างมาก นอกจากจะช่วยให้มองเห็นแล้ว ก็ยังให้ความอบอุ่นในฤดูหนาวได้ด้วย

ภค เมื่อประกอบกับปัจจัย *วต* แล้ว คำนี้จะได้รูปเป็น *ภควต* ในภาษาสันสกฤต มีความหมายว่า ผู้มีโชค, ผู้มีความรุ่งเรือง, ผู้มั่งมีเสียง, ผู้มีความสุข, ผู้นำเคารพ ความหมายเหล่านี้เข้ามาแต่สมัยพระเวททั้งสิ้น (Williams, 1976, p.743)

ในสมัยต่อมาเกิดความเปลี่ยนแปลงทางความคิดครั้งยิ่งใหญ่ในศาสนาพราหมณ์ มีข้อสันนิษฐานว่า เนื่องจากคนอินเดียในยุคศาสนาพราหมณ์ช่วงหลังได้เจอปรากฏการณ์ธรรมชาติต่าง ๆ มากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งภัยพิบัติทางธรรมชาติ อาทิ น้ำท่วม ไฟป่า ภูเขาไฟ เป็นต้น ความคิดสำคัญที่เกิดขึ้นทั่วไปคือ บรรดาเทพในสมัยพระเวทที่เป็นบุคลาธิษฐานของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่าง ๆ ยังเสื่อมสลายไปได้ จะมีสิ่งใดที่เป็นความจริงหนึ่งเดียวและไม่เปลี่ยนแปลงเบื้องหลังปรากฏการณ์เหล่านี้หรือไม่ ความคิดดังกล่าวผนวกกับความเบื่อหน่ายที่มีต่อความเคร่งครัดและละเอียดลอออย่างมากเกินไปในการทำพิธีบูชาบวงสรวงที่พราหมณ์ได้กำหนดขึ้นในยุคที่มีการแต่งอรรถกถาอธิบายพระเวทคือ*คัมภีร์พราหมณะ*ฉบับต่าง ๆ ผู้คนจึงต่างพากันแสวงหาสิ่งที่มีนัยเช่นนั้นมากขึ้น ดังจะเห็นได้จาก*คัมภีร์*ที่แต่งขึ้นในช่วงนี้คือ*คัมภีร์อาร์ณยะ*ซึ่งถือเป็นการเน้นย้ำความสำคัญของการทำขัญยพิธีเช่นกัน แต่เป็นการทำขัญยพิธีในจิตใจ ความนิยมที่มีต่อการแสวงหาดังกล่าวเพิ่มพูนมากขึ้น จนมีการแต่ง*คัมภีร์อุปนิษต์*ขึ้นซึ่งถือว่าเป็น “ที่สุดของพระเวท” (*เวทนาตตะ*) ที่เปิดเผยความลับของสัจจะอันเป็นนิรันดร์ แนวความคิดสำคัญที่ปรากฏใน*คัมภีร์อุปนิษต์*เกือบทุกเล่มคือการค้นหาความจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของอาตมันซึ่งสวาไปหาปรมาตมัน (หรือพรหมัน) อันเป็นความจริงเพียงหนึ่งเดียวที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ของธรรมชาติและเบื้องหลังมนุษย์ทุกคน

เหล่าพราหมณ์ผู้เป็นนักบวชในศาสนาพราหมณ์ได้พัฒนาความคิดแบบรวมศูนย์นี้ให้ละเอียดซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ด้วยแรงขับเคลื่อนจากการเปลี่ยนแปลงทางศาสนาของพราหมณ์เอง และแรงขับภายนอกด้วย กล่าวคือ ศาสนาและลัทธิความเชื่อต่างๆ มากมายที่เกิดขึ้นในยุคนั้น ที่สำคัญได้แก่พุทธ ลัทธิจิววก และเซน ซึ่งมีพื้นฐานความเชื่อที่สำคัญคือการไม่ให้ความสำคัญกับเทพเจ้าและพระเจ้าสูงสุดเพียงองค์เดียวเช่นนั้น พราหมณ์ทั้งหลายจึงได้ตอบกระแสความคิดความเชื่อจากภายนอกและแก้ปัญหาภายในศาสนาพราหมณ์เองด้วยการสถาปนาความคิดแบบรวมศูนย์ *คัมภีร์ปุราณะ* หลายเล่มจึงเกิดขึ้นในช่วงนี้ *คัมภีร์ปุราณะ* เหล่านั้นแม้จะกล่าวถึงเรื่องราวต่างกันไปบ้าง แต่ที่เหมือนกันประการสำคัญก็คือแนวโน้มในการนับถือเทพองค์ใดองค์หนึ่ง เทพสำคัญที่ได้รับการยกย่องขึ้นมาในช่วงนี้ก็คือพระศิวะและพระวิษณุ

คำว่า *ภควา* ซึ่งมีสถานะสูงมาแต่พระเวทนั้นก็อยู่ในกระแสความคิดดังกล่าวด้วย พวกฮินดูที่นับถือไวศณพิกายซึ่งเป็นนิกายที่นับถือพระวิษณุเป็นใหญ่เพียงองค์เดียวนำคำนี้มาใช้เป็นฉายาแทนองค์วิษณุโดยเฉพาะ ดูเหมือนว่าการนำคำนี้มาใช้แทนพระวิษณุจะเป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไป ในวรรณคดีสโตตระที่สรรเสริญพระศิวะนั้น (เช่น *อิศวรศตกะ* ของอวตารกวี กวีในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖ และสโตตระเรื่องอื่น ๆ) ไม่ปรากฏคำนี้เลย ทำนองเดียวกับคำว่า *อิศวร* หรือ *ฮิส* ซึ่งแม้จะแปลตามรูปศัพท์ว่า เทพเจ้า หรือ พระผู้เป็นใหญ่ แต่ความหมายที่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปก็คือพระศิวะนั้นเอง การใช้คำว่า *ภควา* ในความหมายพระวิษณุปรากฏอย่างแพร่หลายที่เราจะรู้จักกันดีก็คือในคำสมาสว่า *ภควัทคีตา* (บทเพลงจากพระเป็นเจ้า) อันเป็นชื่อบทแทรกบทหนึ่งในเรื่อง *มหาภารตะ* *ภควัทคีตา* นั้นเป็นบทสนทนาแบบปุจฉาวิสัชนาระหว่างพระกฤษณะกับพระอรชุน กษัตริย์ผู้จะต้องสู้รบกับญาติพี่น้องของตน คำว่า *ภควต* นั้นจึงหมายถึงองค์กฤษณะซึ่งเป็นอวตารปางที่แปดของพระวิษณุนั่นเอง พวกที่นับถือพระ “*ภควต*” เป็นพิเศษนั้นเป็นที่รู้จักกันในนามว่า *ภากวต* (“สาวกของพระภควต”) ซึ่งเป็นนิกายย่อยสาขาหนึ่งของไวศณพิกาย *คัมภีร์สำคัญ* ของพวกภากวตคือ *ภากวตปุราณะ*^{*}

* ในภาษาสันสกฤต *ภควา* ใช้เป็นคำร้องเรียกบุรุษที่ ๒ เพื่อแสดงความเคารพด้วย มักแปลกันว่า “ท่านผู้เจริญ” การใช้ดังกล่าวอยู่นอกเหนือประเด็นที่จะอภิปรายกัน จึงมีได้กล่าวถึงในบทความนี้

น่าสังเกตว่าเหตุใดคำนี้จึงนำมาใช้เฉพาะกับพระวิษณุเท่านั้น เหตุผลที่น่าจะเป็นไปได้นั้นผู้เขียนจะได้อภิปรายต่อไปข้างหน้า ตอนนี้จะได้กล่าวถึงการใช้คำว่า *ภควต* ในฝ่ายของพุทธศาสนาบ้าง

เป็นที่รู้กันว่า คำว่า *ภควต* ในภาษาบาลีซึ่งแจกรูปวิภัติทิ ๑ เป็น *ภควา* นั้นใช้เฉพาะสำหรับองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้น การขนานพระนามของพระพุทธรูปว่าทรงเป็น “*ภควา*” นั้นมีมาแต่ในพระไตรปิฎกแล้ว ดังจะเห็นได้จากความตอนหนึ่งใน *พระสูตร* ดังนี้

อัย เทว ภควา อรหํ สมมาสมพุทโธ อมหากํ อมพวเน วิหริติ มหตา ภิกขุสงฺฆเมเน สทฺธิ อพฺพมเตหเสหิ ภิกขุสฺสเดหิ, ตํ ไช ปน ภควนฺตํ เอวํ กลยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺพคฺคโต “อิติปิ ไส ภควา อรหํ สมมาสมพุทโธ วิชฺชาจรณสมปฺนโน สุกโต โลกวิทู อนุตฺตโร บุริสทฺธมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควาติ.” ตํ เทโว ภควนฺตํ ปิยฺรปาสฺส, อปฺเปวณาม เทวสฺส ภควนฺตํ ปิยฺรปาสฺสโต จิตฺตํ ปสฺสีเทยฺยาติ.

ข้าแต่ทเวะ พระผู้มีพระภาคผู้ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองนี้ประทับอยู่ ณ ป่าอัมพวันพร้อมด้วยเหล่าภิกษุหนึ่งหมื่นห้าพันรูป ก็แลเกิดดิศพ์อันงดงามได้อุบัติขึ้นแก่พระผู้มีพระภาคแล้วว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นเช่นนี้ คือ ทรงเป็นอรหันต์ ตรัสรู้ชอบได้โดยพระองค์เอง ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะ ทรงไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก ไม่มีผู้ใดประเสริฐยิ่งกว่า ทรงเป็นสารถีที่ฝึกบรูษ ทรงเป็นครูแห่งเหล่าเทวดาและมนุษย์ พระพุทธรองค์ทรงเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเพราะเหตุนี้แล”^๖ ขอทเวะพึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นเกิดพระเจ้าข้า จิตใจของพระองค์ผู้เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคนั้นจะ ผ่องใสอย่างแน่นอนพระพุทธเจ้าข้า

ตัวอย่างข้างต้นมาจาก *พระสูตร* ชื่อว่า *สามัญญผลสูตร* ในทีฆนิกาย สิลขันธวรรค เป็นคำกราบทูลของหมอชีกโกมารภักจ์ต่อพระเจ้าอชาตศัตรู พระเจ้า

^๖ ประเพณีของไทยมักแปลคำว่า *ภควา* ในตอนท้ายว่า “ผู้จำแนกธรรม” โดยอาศัยการวิเคราะห์ศัพท์ *ภควา* ว่ามาจากธาตุ *ภ* ที่แปลว่าแจก, จำแนก อย่างไรก็ตาม พุทธคุณที่เรารู้จักโดยทั่วไปนั้นจริง ๆ แล้วน่าจะเป็นการอธิบายคำว่า *ภควา* เพราะเหตุนี้ ผู้เขียนจึงคิดว่า “ติ” ที่อยู่ข้างท้ายของ “*ภควา*” ในตอนท้าย (*ภควาติ*) จึงต้องมีอยู่เพื่อให้ได้นี้เพื่อความครบถ้วน มิใช่ว่าต้องตัดออกไปดังที่มีผู้เคยเสนอไว้ ประเด็นนี้น่าจะได้เสนอในโอกาสต่อไป

ขอตัดตรุทรงสงสัยว่าผลดีของการครองสมณเพศนั้นคืออะไร พระองค์ทรงถามครูหลายสำนัก (ที่ปรากฏนั้นคือ ๖ สำนัก) แต่ก็ยังไม่กระจ่าง หมอชีวกซึ่งเป็นแพทย์หลวงในราชสำนักจึงกราบทูลแนะนำให้ไปเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า จะเห็นได้ว่าบทสดสรรเสริญพระพุทธคุณที่เราคุ้นเคยกันนั้นเป็นชุดคำที่ปรากฏมาแต่พระไตรปิฎกแล้ว เป็นคำอธิบายของคำว่า *ภควา* นั้นเอง น่าสังเกตว่าเป็นการอธิบายความโดยนัยแห่งธรรมะเท่านั้น ดูเหมือนจะมีใช้การวิเคราะห์ตามรูปศัพท์แต่อย่างใด สิ่งที่นำสังเกตก็คือ การอธิบายความดังกล่าวแสดงถึงความสมบูรณ์พร้อมของพระพุทธเจ้า เป็นความสมบูรณ์ทั้งภายในและภายนอก ความสมบูรณ์ภายในก็คือพระปัญญาในการรู้แจ้งโลก การตรัสรู้ได้โดยชอบด้วยพระองค์เอง ส่วนความสมบูรณ์ภายนอกก็คือการที่พระองค์เป็น “สารีที่ฝึกบุรุษ” และเป็น “ครูแห่งเหล่าเทวดาและมนุษย์” นั้นเอง มีใช้ทรงมีความรู้แต่สอนหรือถ่ายทอดไม่ได้

ในเรื่องของการวิเคราะห์ศัพท์นี้ ฝ่ายบาลีมีความเห็นว่าคำนี้อาจมาจากธาตุได้สองธาตุ ได้แก่ ธาตุ *ภช* ในความว่า แจก, จำแนก และ *ภณช* ในความว่า หัก, ทำลาย ดังเช่นที่มีวิเคราะห์ไว้ในคัมภีร์*วิสุทธิมรรค* รัชนาโดยพระพุทธโฆษาจารย์ (วิสุทธิ บุษยกุล, ๒๕๒๐, น.๓๖๕) สืบเนื่องมาจากความเป็นไปได้ของการวิเคราะห์ธาตุดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (๒๕๓๔, น.๓๕๗) จึงทรงวินิจฉัยว่า “ดูเหมือนพระคณาจารย์ไม่แน่ใจว่าออกจากศัพท์อะไรหรือธาตุอะไร ท่านพิจารณาแก้ไขต่าง ๆ” นั้นแสดงว่าความเห็นเกี่ยวกับธาตุของคำว่า *ภควา* ในภาษาบาลียังไม่เป็นที่ลงรอยแน่นอนเหมือนดังภาษาสันสกฤต อาจเป็นเพราะว่าไวยากรณ์สันสกฤตมีความลงตัวมากกว่าไวยากรณ์บาลี แต่หากกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือ ไวยากรณ์บาลีเปิดโอกาสให้ตีความรากศัพท์ได้มากกว่าภาษาสันสกฤต อันที่จริงแล้วหากพิจารณาที่ความหมายของธาตุทั้งสองธาตุนั้นค่อนข้างใกล้เคียงกัน กล่าวคือ การ “แบ่ง” หรือ “จำแนก” นั้น บางครั้งก็ต้อง “ทำให้แตก” ก่อนจึงจะ “แบ่ง” หรือ “จำแนก” ได้ ในไวยากรณ์สันสกฤตนั้น คำนามจากธาตุ *ภณช* ก็คือ *ภงค* เท่านั้น ไม่มีทางที่จะเป็น *ภค* ได้เลย เพราะ *ญ* เป็นพยัญชนะนาสิก หากจะให้คำว่า *ภค* มาจากธาตุ *ภณช* นักไวยากรณ์สันสกฤตก็ต้องหาทางอธิบายให้ได้ว่าเหตุใดพยัญชนะนาสิกจึงหายไป ซึ่งไม่จำเป็น เพราะในภาษาสันสกฤตก็มีธาตุ *ภช* อยู่แล้ว นักไวยากรณ์บาลีคงมองเห็นความเชื่อมโยงของธาตุทั้งสองธาตุนี้นี้ ไม่ว่า

จะเป็นเรื่องพยัญชนะต้นและท้ายที่เหมือนกัน (ภ และ ข) และความหมายของธาตุที่ใกล้เคียงกัน จึงเห็นว่าคำว่า ภควา นี้อาจมาจากธาตุได้ ๒ ธาตุ

เนื่องจากคำว่า ภควา เป็นคำที่ใช้เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น ปรากฏทางบาลีจึงพรรณนาความหมายของคำนี้ไว้มากมาย การพรรณนาความต่าง ๆ นั้นมิได้มีจุดประสงค์เพื่อวิเคราะห์ความหมายตามรูปศัพท์แต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นการพรรณนาคุณลักษณะของพระพุทธเจ้าตามความเลื่อมใสของผู้แต่งเองด้วย ดังจะเห็นได้จากเนื้อความโดยพิสดารในคัมภีร์มหานิทเทส ดังนี้

คำว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้า” นั้นเป็นคำเรียกผู้ที่ควรเคารพ อีกนัยหนึ่ง คำว่า “พระผู้มีพระภาคเจ้า” นั้น แปลว่า

๑. ผู้หักซึ่งราคะ
๒. ผู้หักซึ่งโทสะ
๓. ผู้หักซึ่งโมหะ
๔. ผู้หักซึ่งมานะ
๕. ผู้หักซึ่งทิฏฐิ
๖. ผู้หักซึ่งเสียนหนามหลักตอ
๗. ผู้หักซึ่งกิเลส
๘. ผู้จำแนกธรรมรัตนะ
๙. ผู้ทำให้ภพสิ้นไป
๑๐. ผู้อบรมกายแล้ว
๑๑. ผู้อบรมศีลแล้ว
๑๒. ผู้อบรมจิตแล้ว
๑๓. ผู้อบรมปัญญาแล้ว
๑๔. ผู้ยินดีอยู่ในที่สงัดแล้ว
๑๕. ผู้แจกซึ่งจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัย
๑๖. ผู้แจกซึ่งอรรณพ ธรรมรส วิมุตติรส อธิศีล อธิจิต อธิปัญญา
๑๗. ผู้แจกซึ่งฌาน ๔ อัปปมัญญา ๔ และอรุปรสสมาบัติทั้งหลาย
๑๘. ผู้แจกวิโมกข์ ๘ อภิกายตนะ ๘ อนุปปพพวิหารสมาบัติ ๘
๑๙. ผู้แจกสัญญาภาวนา ๑๐ กสิณ ๑๐ อานาปานสติ สมาธิ อสุภสมาบัติ

๒๐. ผู้แจกสติปฏิฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โภชนงค์ ๗ และหนทางอันประกอบด้วยองค์ ๘ อันเป็นทางที่ถูกแท้

๒๑. ผู้แจกตถาคตพลญาณ ๑๐ เวสัชชญาณ ๔ ปฏิสัมภิทาญาณ ๔ อภิญญา ๖ พุทธธรรม ๖

ลักษณะการแปลความโดยพรรณนาเช่นนี้ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (๒๕๓๒, น.๗) ทรงเรียกว่าเป็นการวิเคราะห์ศัพท์แบบ “สัททนะเยเทียม” (Pseudo-etymological analysis) หมายถึง “การอธิบายความหมายของคำโดยวิธีแยกศัพท์ให้ความหมายเข้ากับเนื้อหาธรรมะที่ต้องการ วิธีนี้ไม่ได้มีความมุ่งหมายจะอธิบายภาษา แต่มุ่งอธิบายข้อธรรมะ” อาจกล่าวได้ว่า เป็นการลักเข้าความเพื่ออธิบายหลักธรรมนั่นเอง ในการแปลคำว่า *ภควา* ใน *คัมภีร์มหานิทเทส* ข้างต้นถือได้ว่าเป็นการลักเข้าความเพื่อพรรณนาคุณลักษณะพระพุทธเจ้า

เมื่อพิจารณาศัพท์ว่า *ภควา* ทั้งฝ่ายสันสกฤตและบาลีมาพอประมาณแล้ว จะเห็นได้ว่าการประกอบรูปศัพท์ทั้งในบาลีและสันสกฤตเป็นการสร้างคำแบบตัดชิดเหมือนกัน ภาษาบาลีไม่มีหน่วยเสียงที่ลงท้ายด้วยพยัญชนะ รูปสำเร็จของบาลีจึงได้เป็น *ภควนต์* ในขณะที่รูปสำเร็จของสันสกฤตได้เป็น *ภควตฺ* ส่วนเรื่องที่มาของศัพท์นั้น ไวยากรณ์สันสกฤตอธิบายว่า *ภค* มาจาก *ภชฺ* ธาตุ ในขณะที่บาลีอธิบายว่าเป็นได้ทั้ง *ภชฺ* และ *ภณชฺ* ธาตุ ในภาษาสันสกฤตไม่พบการอธิบายความหมายของคำที่เกี่ยวข้องกับหลักธรรมแบบบาลี

น่าสังเกตว่าในภาษาบาลี *ภควา* หมายถึงพระพุทธเจ้าเท่านั้น ในขณะที่ภาษาสันสกฤต คำนี้ก็หมายถึงพระวิษณุ (ซึ่งรวมไปถึงอวตารของพระวิษณุ) เท่านั้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าอาจเป็นเพราะคำว่า *ภค* แต่เดิมนั้นเป็นชื่อของพระอาทิตย์องค์หนึ่ง ทั้งพระพุทธเจ้าและพระวิษณุก็มีความเกี่ยวข้องกับพระอาทิตย์ทั้งนั้น คำว่า *ภควตฺ* จึงนำมาใช้กับทั้งสององค์นี้ พระพุทธเจ้านั้นทรงเกิดในสุรยวงศ์ ดังที่มีอยู่ใน *บิพพชาสูตร* มหาวคคฺ สุตตนิบาต ขุททกนิกายว่าพระองค์นั้นทรงอยู่ในพวก “อาทิตย์ โดยโคตร สากยะโดยชาติ” *คัมภีร์อภิธานปิฎก* ซึ่งเป็นพจนานุกรมภาษาบาลีเล่มสำคัญได้ให้คำไวพจน์ของพระพุทธเจ้าไว้หลายคำด้วยกัน ในคำเหล่านั้นรวมถึงคำว่า *อาทิตย์จพนุรุ* ด้วย คำนี้แปลว่า “เป็นเชื้อสายของพระอาทิตย์” การใช้คำนี้เป็นไวพจน์

แทนพระพุทธเจ้านั้นยืนยันว่า สากยวงศ์เป็นอารยันที่สืบเชื้อสายมาจากกษัตริย์สุรยวงศ์ ในกรณีของพระวิษณุ นั้นจะเห็นว่ามี ความเชื่อมโยงกับพระอาทิตย์เช่นกัน ในสมัยพระเวท คำว่า วิษณุ แต่เดิมก็เป็นคำที่ใช้เรียกบุคลาธิษฐานของแสงอาทิตย์ที่ส่องไปสามมุม (คำเรียกพระวิษณุในสมัยพระเวทอีกคำหนึ่งก็คือ ตริวกรม “อย่างสามแก้ว”) ยิ่งไปกว่านั้น อวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ นั่นก็คือพระราม ซึ่งเป็นกษัตริย์ที่สืบเชื้อสายจากกษัตริย์ฝ่ายสุรยวงศ์เช่นกัน การนำคำว่า *ภควต* มาใช้เรียกพระพุทธเจ้า และพระวิษณุจึงอาจจะมีที่มาจากเหตุนี้ก็เป็นได้ ข้อสันนิษฐานนี้อาจอธิบายเรื่องอื่น ๆ ได้ด้วย เช่น เหตุใดพราหมณ์จึงรวมเอาพระพุทธเจ้าไปเป็นหนึ่งในอวตารของพระวิษณุ หรือที่เรารู้จักกันในชื่อว่านารายณ์อวตาร คำถามนี้อาจตอบได้ว่าเนื่องด้วยทั้งพระวิษณุและพระพุทธเจ้ามีความเชื่อมโยงกับพระอาทิตย์นั่นเอง เมื่อศาสนาพราหมณ์พัฒนาความคิดและรูปลักษณะจากศาสนาพราหมณ์ไปเป็นศาสนาฮินดู พราหมณ์จึงได้ถือว่าพระพุทธเจ้าเป็นอวตารของพระวิษณุโดยอาจมีพื้นฐานความคิดจากประเด็นนี้ได้ เพราะมีใช้พระวิษณุองค์เดียวเท่านั้นที่กระทำอวตาร แต่เทพเจ้าที่สำคัญองค์อื่น ๆ ก็ทรงอวตารด้วยเช่นกัน เช่น พระศิวะ ซึ่งมีเรื่องราวการอวตารปางต่าง ๆ เช่นกัน แต่เหตุที่พราหมณ์ไม่ถือว่าพระพุทธเจ้าเป็นอวตารของพระศิวะก็อาจเป็นเพราะพระศิวะไม่มีความเชื่อมโยงในเรื่องสุรยวงศ์เหมือนเช่นพระวิษณุก็เป็นได้

ภควา: การแปลเป็นภาษาไทย

คำแปลของ *ภควา* ที่คนไทยคุ้นเคยกันก็คือ “สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า” บางครั้งตัดคำว่า “สมเด็จพระ” ออกไป เป็น “พระผู้มีพระภาคเจ้า” บางครั้งตัด “เจ้า” ออกไป ก็ได้เป็น “สมเด็จพระผู้มีพระภาค” ก็มี หรือตัดทั้งสองอย่างออกไปก็ได้เป็น “พระผู้มีพระภาค” คนไทยเรานั้นมักไม่รู้ลึกถึงความแตกต่างเท่าไรนัก บางครั้งในงานเขียนบางเล่มมีใช้อยู่หลายแบบ เช่น ในหนังสือ *พุทธาวตาร* ซึ่งแปลโดยรองอำมาตย์เอก หลวงพินิจวรรณการ (๒๔๖๖) ดังนี้

“... หมู่ชนทั้งหลายจมลงแล้วในห้วงน้ำกล่าวคือโมหะ มีแต่ความหลงไหล เป็นเบื้องหน้า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ประกอบด้วยพระกรุณาได้ทรงอุบัติในโลกเป็นที่อาศัยของสัตว์...”

(พินิจวรรณการ, หลวง, ๒๔๖๖, น.๓)

“... สมเด็จพระผู้มีพระภาคตรัสขณะนี้แล้วก็ทรงทำลายเสียงซึ่งที่ตั้งแห่งความ
นับถือยิ่งกว่ากาย ... สมเด็จพระผู้มีพระภาค ผู้เป็นพระอาทิตย์ชนะซึ่งโลก เปนเฝ้า
พันธุ์แห่งบุคลผู้มีคุณ ...”

(พินิจวรรณการ, หลวง, ๒๕๖๖, น.๕๑)

จะเห็นว่าส่วนต้นและส่วนท้ายของคำอาจตัดไปได้ แต่คำว่า ภาค นั้นไม่
สามารถตัดออกได้ เพราะเป็นส่วนที่แปลออกจาก ภาค ใน ภาควา นั้นเอง

น่าสนใจว่าคนไทยใช้คำแปล “พระผู้มีพระภาค” แทนคำว่า “ภาควา” มาตั้ง
แต่เมื่อไร

คนไทยนั้นใช้คำแปลว่า “พระผู้มีพระภาค” อย่างเก่าที่สุดที่ผู้เขียนจะสืบไป
ได้ก็คือตั้งแต่สมัยสุโขทัยแล้ว ดังจะเห็นได้จากไตรภูมิพระร่วง ความว่า

“ข้าแต่พระพุทธเจ้าผู้มีเพียร ข้าก็ไหว้พระบาทแห่งพระผู้มีพระภาคพระองค์
อันพ้นจากกิเลส ...”

(ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๔, น.๖๗)

วรรณคดีพุทธศาสนาในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อจะแปลคำว่า ภาควา เป็น
ภาษาไทยก็ใช้ “พระผู้มีพระภาค” สืบเนื่องต่อมาด้วยเช่นกัน ดังที่ปรากฏในวรรณคดี
เรื่องมหาชาติคำหลวง กัณฑ์ทศพร ซึ่งเป็นกัณฑ์ที่แต่งในสมัยอยุธยา ดังนี้

ตตถ ภาควา วิสดีสทสสชฌนาสวปริวุโต ปญญตตปวรพุทธาสน นิสีทิฯ อันว่า
พระผู้มีพระภาคยพิมล แลอรหนตเนื่องคลีณ ถ้วนหนูปหมิ่นเปนบริพาร นังในกำราล
โพโรโรจ ในนิโครธาราม รังเรขนันนฯ

(ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๙, น.๒)

อากาศโต ใตตรีตวา พระผู้มีพระภาคย ๓ ก็เสด็จลงจากอากาศจกรมนันน

(ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๙, น.๔)

เดหิ ยาจโต อติดี อวหริ อันว่าพระเจ้าผู้มีภาคยบวร แลภิกษุณิกรอาราธน์
ขออัญเชอญให้ประกาศพระเทศนา อันมีมาแต่หลัง

(ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๔๙, น.๕)

ย ที่เติมเข้าไปใน *ภาคย* ข้างต้นนั้น คงเป็นความตั้งใจของกวีที่จะเขียนแผนง
รูปให้เป็นสันสกฤต

ในสมัยหลัง คำแปลว่า “พระผู้มีพระภาค” นี้คงเป็นที่แพร่หลายมากขึ้น
กวีในสมัยต่อมาอาจเห็นว่าการใช้คำว่า “พระผู้มีพระภาค” ไม่พอต่อการแสดงความ
สามารถทางวรรณศิลป์ วรรณคดีไทยบางเรื่องจึงปรากฏว่ามีการหลกคำแปลของ
คำว่า *ภควา* ออกไปมากมาย จะเห็นได้จากวรรณคดีเรื่อง *นันทน์ทศธรคำหลวง*
ซึ่งเป็นวรรณคดีในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ในเรื่องนี้มีกรหลกคำแปลของคำ
ว่า *ภควา* ออกไปมากโดยไม่ซ้ำกันเลย บางครั้งในดวบทบาลี มีการใช้ *ภควา* ครั้ง
เดียว แต่กวีก็แปล (และแปลง) คำนี้ไว้หลายครั้ง บางทีถึง ๔ ครั้งเลยทีเดียว (กรม
ศิลปากร, ๒๕๑๓, น.๑๗๑-๑๗๒) กล่าวคือ ความตอนนั้นมี *ภควา* คำเดียวซึ่งเป็น
เพราะภาษาบาลีมีวิภัติปัจจัยจึงสามารถละประธานหรือใช้ประธานเพียงไม่กี่ตัวได้
โดยไม่เสียความ แต่ภาษาไทยมีทั้ง “สมเด็จพระสวยมกุฏญาณมหิมา” “สมเด็จพระ
พระดิลกโลกยวิสุทธ” “สมเด็จพระนรสีหมนิวร” และ “สมเด็จพระรรวรา” ที่เรื่อง
นันทน์ทศธร แปลและหลกคำว่า *ภควา* ออกไปมากมายนั้นก็สืบเนื่องมาจากดวบท
บาลีเป็นร้อยแก้ว ในขณะที่ดวบทภาษาไทยนั้นเป็นร้อยกรอง มีสถานะเป็นวรรณคดี
ทางพุทธศาสนา กวีจึงแต่งอย่างสุดฝีมือ กล่าวคือ กวีมิได้เพียงแต่แปลบาลีคำต่อคำ
อย่างยกศัพท์หรือพยัญชนะ แต่เป็นการ “แปลแต่ง” การ “แต่ง” ในที่นี้นั้น เป็นทั้ง
“แต่งเติม” และ “ตกแต่ง” ไปด้วย ผู้ใดก็ตามได้อ่านก็ย่อมเห็นประจักษ์ข้อเท็จจริงนี้ได้
ดวบทบาลีอาจมีสมาสที่ยาวและซับซ้อนบ้าง ดังที่ปรากฏในจากพรรณนากการบำเพ็ญ
บารมีของพระพุทธเจ้าที่มีการพรรณนาพระบารมีและอำนาจของพญามารไว้อย่าง
พิสดาร (กรมศิลปากร, ๒๕๑๓, น.๑๔๙-๑๕๐) อาจกล่าวได้ว่า กวีทั้งสองอดฝีมือไว้
ต่างกัน สิ่งที่น่าสังเกตก็คือ ในดวบทบาลีเองมีการใช้คำว่า *สตุถา* เพียงครั้งเดียว
ซึ่งกวีแปลและตกแต่งไว้ว่า “สมเด็จพระบรมธรรยา” (กรมศิลปากร, ๒๕๑๓, น.๑๖๗)
นอกนั้นใช้คำว่า *ภควา* ไปตลอดทั้งเรื่อง น่าสนใจศึกษาต่อไปว่าเป็นเพราะเหตุใด

เหตุใดประเพณีนิยมของไทยจึงแปลง *ภค* เป็น *ภาค* ประเด็นนี้ สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (๒๕๓๙, น.๓๕๘) ทรงวินิจฉัยว่า
“. . . ควรจะเรียกว่าพระผู้มีพระภาค ขรอยจะเห็นใกล้ต่อเสียงว่า “พระพักตร์” ที่แปลว่า

“หน้า” เกรงจะนำความเข้าใจไปกระมัง จึงเรียกตามที่ท่านสันนิษฐานไว้ประการหนึ่ง” ความเห็นนี้อาจเป็นไปได้ แต่ก็ต้องพิจารณาความเห็นอื่น ๆ ประกอบด้วย

ดังที่ได้พิจารณามาตั้งแต่ตอนต้นแล้วว่า คำว่า *ภค* นี้มีหลายความหมายด้วยกัน ฉะนั้นหากจะแปล *ภควา* ว่า “ผู้มีโชค, ผู้มีความสุข” ก็ดูจะไม่เหมาะแก่เจายนามพระพุทธเจ้า นอกจากนั้นแล้ว คำแปลว่า *ผู้มีโชค* ฯลฯ ก็คงจะต้องการคำอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า ที่ว่ามีโชค หรือว่ามีมีความสุขนั้นหมายความว่าอย่างไร อันที่จริงก็มีนักบาลีบางท่านเคยอธิบายไว้เหมือนกันใน *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* ฉบับประมวลศัพท์ของท่านเจ้าคุณพระธรรมปิฎก (๒๕๔๐, น.๑๙๙) ท่านก็ได้ให้คำอธิบายคำนี้ไว้ด้วยว่า “. . . *ภควา* พระผู้มีพระภาค, พระนามพระพุทธเจ้า แปลว่า ทรงเป็นผู้มีโชค คือ หวังพระโพธิญาณก็ได้สมหวัง ประกาศพระศาสนาที่ชักจูงผู้คนให้ได้บรรลุธรรม สมปรารถนา มีผู้คิดร้ายก็ไม่อาจทำร้ายได้; อีกนัยหนึ่งว่าทรงเป็นผู้จำแนกแจกธรรม” จะเห็นว่า คำแปลดังกล่าวก็ต้องการคำอธิบายเพิ่มเติม จึงจะเข้าใจได้ น่าสังเกตว่า คำว่า “มีโชค” ที่ท่านเจ้าคุณได้อธิบายไว้ดูเหมือนจะมีความหมายไปในทางที่ว่า “สมหวัง สมปรารถนา” อันที่จริงแล้ว คำว่า “โชค” ตามที่เราเข้าใจนั้นมีความหมายถึง “สิ่งที่เกิดขึ้นโดยบังเอิญ” มักใช้ในทางดี ดังนั้น หากอธิบายเกี่ยวกับบุญญาธิการของพระพุทธเจ้าน่าจะเข้ากับคำว่า “โชค” หรือ “มีโชค” ได้มากกว่า อย่างไรก็ตาม สาเหตุที่ทำให้คำว่า *ผู้มีโชค* ไม่เคยได้ใช้ในการแปลคำว่า *ภควา* เลยน่าจะมาจากเหตุผลพื้นฐานที่สุดก็คือ ความหมายของคำว่า “โชค” ที่ภาษาไทยใช้นั้นใช้ไม่ได้กับแนวคิดทางพุทธศาสนา โดยเฉพาะแนวคิดในเรื่องของเหตุปัจจัย กล่าวคือ ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นนั้นล้วนแล้วแต่มีเหตุปัจจัยด้วยกันทั้งสิ้น อาจเป็นเหตุปัจจัยในระยะใกล้ (เมื่อวานนี้ เมื่อปีที่แล้ว) หรือในระยะไกล (เมื่อชาติที่แล้ว) ก็ตาม การตรัสรู้ขององค์สัมมาสัมพุทธเจ้าไม่น่าจะถือว่าเป็นเรื่องโชค หรือเรื่องบังเอิญ นอกจากนี้เมื่อพิจารณาความหมายอื่นของคำว่า *ภค* เช่น ความสุข เมื่อแปลเข้ากับปัจจัย *วต* ก็จะได้ว่า “ผู้มีความสุข” ก็ไม่น่าจะใช้ได้ เพราะพระพุทธเจ้าทรงอยู่เหนือสภาวะที่เป็นความสุขความทุกข์แล้ว และดูก็ากวมอีกด้วย (อย่างไรจึงเรียกว่าความสุข ฯลฯ) ประชาชนไทยแต่โบราณอาจเห็นว่าคำว่า มีโชค หรือ มีความสุข ใช้ไม่ได้ในกรณีนี้ จึงคิดหาคำอื่นมาแทนการทับศัพท์และเติมอุปสรรคอย่างคำในภาษาไทย ได้เป็น

“พระภัก” และอาจกลายเป็น “พระภาค” อย่างในมติของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็อาจเป็นไปได้ในที่สุด

นอกจากนี้เหตุที่คำแปล “ผู้มีโชค” หรือ “ผู้มีความสุข” ไม่เคยใช้อาจมีสาเหตุอีกประการหนึ่งซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานก็คือ คำแปลเช่นนั้นอาจดู “ธรรมดา” เกินไป สำหรับกรที่ เราจะเรียกพระศาสนาของเรา ทั้ง ๆ ที่คนไทยเองก็มีใช้ว่าไม่รู้บาสิจนแปลไม่ได้ แต่น่าจะเกิดจากการผ่านระบบคิดที่รอบคอบรัดกุมแล้ว เราจึงแปล *ภค* ว่า “พระผู้มีพระภาค” และใช้คำแปลนี้มาตลอดจนถึงปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม การยึดสละจาก *ภค* เป็น *ภาค* นั้นหมายถึงอะไร ใช้ *ภาค* ที่แปลว่า “ส่วน” หรือไม่ ส่วนของใคร ส่วนอะไร ผู้เขียนเองเคยเห็นกวีและนักวิชาการบางท่านทับศัพท์ว่า *ภควัน* (หรือ*ภควันต์*) เลยก็มี เช่น ใน*มงคลสูตรคำฉันท์* พระราชนิพนธ์แปลในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (แม่ชีวิมุตติยา, ๒๕๕๑, น.๒๗-๒๘) ดังนี้

เยน <i>ภควา</i> เตนุปลสงกมิ	
องค์พระภควันันไนรั	ประทับแห่งใด
ก็เข้าไปถึงที่นั่น	
.....
<i>ภควนุต</i> คาถาย อชุนภาสิ	
จึงได้ทูลถาม <i>ภควัน</i>	ด้วยถ้อยประพันธ์
เป่นพระคาถาบรรจง	

ในหนังสือ*โพธิสัตว์จรยา: มรรคาเพื่อมหาชน* ของประพจน์ อัครวิรุฬหาร (๒๕๔๖) ที่ใดที่มีคำว่า *ภควา* ประพจน์ แปลคำนี้ว่า *พระภควันต์* ไปโดยตลอด เช่น ในบทแปลสังฆกรรมปฐกฐิกรสูตรว่า “ข้าแต่*พระภควันต์* พวกข้าพระองค์ขอแสดงความผิด ข้าแต่*พระภควันต์* พวกข้าพระองค์คิดอยู่เสมอเป็นเนืองนิตย์ว่า . . .” (ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, ๒๕๔๖, น.๗๕) และใน*วัชรเขตกิสสูตร*บทหนึ่ง มีแปลว่า “พระพุทธเจ้า *ผู้ภควันต์* ได้ตรัสแก่พระสุฤติว่า . . . พระสุฤติกราบทูลว่า ข้าแต่*พระภควันต์* พระโพธิสัตว์

มหาสัตว์ ผู้มุ่งหมายอนุตตรสัมยักโพธิ เป็นผู้กระทำให้สิ่งอันทำได้ยาก” (ประพจน์ อัครวิรุฬหาร, ๒๕๔๖, น.๙๐-๙๑)

การแปล *ภควา* ว่า *พระภควัน* หรือ *ภควันต์* นั้นไม่เป็นที่แพร่หลายเท่าไรนัก เพราะ “พระผู้มีพระภาค” เป็นคำที่เราใช้กันอย่างซึบมรดกันแล้ว แต่ผู้เขียนคิดว่า การทับศัพท์ว่า *ภควัน* หรือ *ภควันต์* ดังกล่าวก็เป็นที่น่าสนใจ น่าจะได้นำมาใช้กันบ้าง เพราะในเมื่อคำว่า *ภควา* นั้นแปลได้ยาก แปลอย่างไรก็ดูจะก่อให้เกิดปัญหาได้ทั้งสิ้น ทางเลือกอีกประการหนึ่งสำหรับการแปลก็คือ การไม่แปล และทับศัพท์ไว้ เพราะอันที่จริงแล้ว การแปลนั่นเองเป็นการทำให้เกิดปัญหา หากว่าคำว่า *ภควา* จะไม่แปลอีกสักคำ ก็คงไม่ทำให้เราสื่อสารกันไม่เข้าใจ เพราะคำนี้เป็นคำศัพท์ในภาษาบาลีสันสกฤต เราก็คุ้นเคยกับภาษาทั้งสองภาษานี้มาแต่โบราณอยู่แล้ว คำศัพท์ภาษาบาลีสันสกฤตในภาษาไทยก็มีหลายคำที่เรานำมาใช้โดยไม่ต้องแปล เช่น *สตุถ* *สาสนา* เรามักใช้ทับศัพท์ด้วยรูปสันสกฤตว่า *ศาสดา* และ *ศาสนา* โดยไม่ต้องแปล เป็นต้น *ภควา* หรือ *ภควันต์* นี้เราก็น่าจะเข้าใจโดยที่อาจไม่ต้องพยายามแปลได้เช่นกัน

ดังที่ได้กล่าวมาทั้งหมดก็คงทำให้เข้าใจได้ว่า คำว่า *ภควา* นี้มีความเป็นมาอย่างไร เมื่ออยู่ในภาษาไทยแล้ว คำนี้แปลอย่างไรได้บ้างและควรแปลอย่างไร ความรู้ที่มาของคำย่อมทำให้เรารู้ประวัติของคำ ส่วนเรื่องของการแปลก็ทำให้เข้าใจการปรับใช้ถ้อยคำในภาษาอีกภาษาหนึ่ง ซึ่งเป็นเรื่องธรรมชาติของการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม การจะแปลหรือไม่ หรือแปลอย่างไรจึงขึ้นอยู่กับดุลยพินิจของเรา เพราะภาษาเป็นของเราทุกคน

รายการอ้างอิง

- จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา (ผู้บรรยาย). (๒๕๔๖). *ทฤษฎีในชมพูทวีป* [วัสดุบันทึกเสียง]. กรุงเทพมหานคร: ชมรมกัลยาณธรรม.
- ชินวรสิริวัฒน์, สมเด็จพระสังฆราชเจ้า พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวง (ผู้เรียบเรียง). (๒๕๐๘). *พระคัมภีร์อภิธานปัทมปิคา หรือ พจนานุกรมภาษาบาลีแปลเป็นไทย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- เทพรัตนราชสุดา สยามบรมราชกุมารี, สมเด็จพระ. (๒๕๓๒). *ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- ประพจน์ อัครวิรุฬหาร. (๒๕๔๖). *โทธิสัตว์จรวย: มรรคาเพื่อมหาชน*. กรุงเทพมหานคร: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสยามรัฐ: พระสูตรตันตปิฎก เล่ม ๒๑ ขุททกนิกาย มหานิทเทส*. (๒๕๔๖). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- พระธรรมปิฎก. (๒๕๔๐). *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- พินิจวรรณการ, หลวง (แสง สาลิตุล). (๒๕๖๖). *พุทธราวตารโ พุทธประวัติสังเขป*. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร. (พิมพ์แจกในการพระกฐินพระราชทาน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นวชิรวรรณปริชา ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม)
- พุทธทาสภิกขุ. (๒๕๔๙). *พุทธประวัติจากพระโอษฐ์* (พิมพ์ครั้งที่ ๑๕). กรุงเทพมหานคร: สุขภาพใจ.
- แม่ชีวิมุตติยา (ผู้เรียบเรียง). (๒๕๕๑). *บทสวดพระปริตรในงานการสวด*. ใน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, *การสวดพระปริตรตามการสังคายนาสวดมนต์ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย* (น. ๒๓-๔๒). กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๔). *พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทยสมัยสุโขทัย: ไตรภูมิพระร่วง*. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (๒๕๔๔). *พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีสมัยอยุธยา: มหาชาติคำหลวง*. กรุงเทพมหานคร: ราชบัณฑิตยสถาน.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. (๒๕๓๙). *สารานุกรมพระพุทธศาสนา* (พิมพ์ครั้งที่ ๒). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- วิสุทธ์ บุษกุล. (๒๕๒๐). *วิสุทธ์นิพนธ์*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์ วังบูรพา.
- ศิลป์ากร, กรม. (๒๕๑๓). *เจ้าฟ้าธรรมธิเบศ: พระประวัติและพระนิพนธ์ร้อยกรอง* (พิมพ์ครั้งที่ ๔). กรุงเทพมหานคร: ศิลปบรรณาการ.

- Apte, V.S. (1973). *The Student's Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Davids, T.W.Rhys and Stede, William. (1972). *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*. London: The Pali Text Society.
- Macdonell, A.A. (1965). *A Practical Sanskrit Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Monier-Williams, Sir Monier. (1976). *A Sanskrit-English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Norman, K.R. (1980). The Dialects in which the Buddha. *In The Language of the Earliest Buddhist Tradition*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.